

В. Ю. Єфіменко

ІСТОРІЯ ЗНАХІДОК БУРШТИНУ НА ТЕРИТОРІЇ ВОЛИНИ ТА ПРИДНІПРОВ'Я*(Рекомендовано акад. НАН України П. Ф. Гожиком)*

Проанализированы литературные и фондовые источники по палеолитическим памятникам Европы, в которых содержится янтарь-сукцинит. В результате установлен возраст первых находок янтаря-сукцинита в Европе, который определяется временем существования позднепалеолитических памятников Волини и Приднепровья в интервале 18—13 тыс. лет от современности, что соответствует заключительной фазе валдайского оледенения, переходу позднего палеолита к мезолиту.

Literary and share sources concerning paleolithic monuments of Europe that contain amber-succinite are analysed. As a result, the age of the first findings of amber-succinite in Europe is defined by the time of existence of late paleolithic monuments in Volyn and Prydniprovyia in the range of 18—13 thousands years from the present that corresponds to a final time of Wurm congelation, transition of a late paleolith to mesolit.

Вік перших знахідок бурштину на Волині, басейні правих приток Прип'яті та Дніпра в правобережній частині Українського Полісся, визначається часом існування Рівненської палеолітичної стоянки Бармаки, відкритої В. К. П'ясецьким в 1981 р. [1].

У 50—60-ті роки минулого століття І. Г. Підолічком та І. Г. Шовкоплясом в Придніпров'ї були виявлені пізньопалеолітичні поселення, в тому числі й унікальні житла з кісток мамонта, у господарському комплексі яких знайдено бурштин зі слідами примітивної обробки разом з прикрасами й амулетами з кісток тварин, каменю та черепашок викопних молюсків [2—4].

Пізньопалеолітичні знахідки бурштину в басейні лівих приток верхнього і середнього Дніпра відносяться до Дніпровського бурштиноносного басейну, а Бармаки — Рівненська пізньопалеолітична стоянка — поки що єдина на Волині, де є шматки місцевого бурштину Прип'ятського басейну Балтійсько-Дніпровської провінції [5, 6 та ін.].

Пізньопалеолітичне поселення Бармаки розташоване на північно-східній околиці м. Рівне, у правому борту долини струмка — правої притоки р. Устя (басейн р. Горинь). Заплава р. Устя врізана в лесове плато більш ніж на 40 м. На схилах лесовий покрив місцями змито, і на денну поверхню виходять крейдиані породи туронського ярусу з жовнами кременю. У геоморфологічному відношенні територія поселення приурочена до гирла великої балки — конуса виносу.

Тут на зораній поверхні в 1981 р. В. К. П'ясецьким були виявлені крем'яні відщепи і дрібні фосилізовані уламки кісток тварин. Закладений шурф під сучасним ґрунтом розкрив лесоподібний суглинок потужністю близько 0,4 м, що залягає на крейді. Тут також знайшли три лопатки та уламки черепа мамонта, довгу кістку, розщеплений кремінь, в тому числі незначну кількість знарядь [1]. У наступні роки площа розкопок розширилась.

Згідно з висновками В. К. П'ясецького, "...культурный слой в раскопе № 1 залегаєт в неслоистом лессовидном суглинке палево-желтого цвета. Этот суглинок имеет в основном золотой генезис и датируется причерноморским (осташковским) временем. Ниже, на мелу лежит тонкослоистый желтоватого цвета лессовидный суглинок бугского (калининского) времени. Поверхность последнего явно эродирована в паудорфское время, а прослойки горизонта подвергнуты криотурбацией" [1, с. 151].

На Рівненському поселенні площею понад 100 м² зібрана діагностична колекція крем'яних виробів (понад 17 тис. екз.), викопних черепашок морських молюсків і підвіски з них, молоток з рогу оленя, бивні мамонтів із слідами обробки, велика кількість залишків фауни, що належать переважно мамонту, північному оленю, ведмедю, коню, вовку, лисиці і зайцю. У комплексі крем'яних виробів, виконаних з високоякісного туронського кременю, виявлені найдавніші зразки бурштину, зібрані людиною кам'яного віку. Бурштин мігував разом з людьми із північних районів

© В. Ю. Єфіменко, 2010

сучасного Полісся — Прип'ятського бурштиноносного басейну. Найближчі прояви бурштину встановлені в басейні р. Горинь в 70 км на північ по прямій (Володимирецька бурштиноносна зона) і на південь, в 30 км до Могиланського прояву бурштину. Цілком ймовірно, що ця стоянка вже наприкінці пізнього палеоліту була центром, куди люди кам'яного віку приносили бурштин з родовищ Волинського Полісся.

Рівне (Бармаки) — типове поселення, яке часто відвідували стародавні люди, місце виготовлення крем'яних знарядь або "кам'яна кузня", як подібні місця називають археологи. Крем'яні жовна видобувались з крейдяних порід, поклади яких розташовані поблизу поселення. Тут же і відбувалася їх обробка. Переважають дрібні лусочки, знаходження яких в межах скупчень свідчить про гарне збереження культурного шару. Відсоток знарядь відносно високий. Поселення існувало тривалий час, оскільки на його території присутні як більш ранні, так і більш пізні об'єкти. Так, в одній з "сміттєвих" ям і біля неї виявлено понад 10 тис. крем'яних артефактів, багато розбитих і розколотих кісток мамонта і дрібніших тварин, щелепи пса або лисиці, бивень молодого мамонта, велику кількість ребер тварин.

Некрем'яна мінеральна сировина представлена розбитим ковадлом округлої форми з дрібнозернистого пісковика, дрібними уламками пісковика, виявленими в межах житла. В районі розкопок знайдено також алевролітові плити, що використовувались як ретушер. Виходи протерозойських алевролітів відомі в долині р. Горинь.

На пошукових площах розкопок (в основному в межах житла) знайдено понад 200 викопних черепашок молюсків — *Nassa (Duplicata) corbiana* O r b. (колишній рід *Buccinum*) і *Nassa supirabile* K o l e s. Значно менше зустрічається прохід — *Gibbula sulcatopodolika* K o l e s. Поодинокі екземпляри представлені стулками *Venerupis (Pelitapes) tricuspis* E i c h w. За визначенням В. А. Присяжнюка, черепашки молюсків належать нижній частині середнього сармату (міоцен), тобто вони місцеві. "Большинство раковин насид имеют искусственные отверстия и использовались обитателями стоянки в составе ожерелий, возможно браслетов, как отдельные подвески" [1, с. 159].

Залишки ссавців (208 кісток, в тому числі й бивні) визначені К. А. Татариним.

Характер знарядь праці з кременю та особливості обробки виробів пізньопалеолітичного поселення Рівне (Бармаки), датованого ранньомадленським часом, дає підставу для кореляції його з однотиповими стоянками та житлами мадленської пори Середньодніпровського басейну, розташованого більш ніж на 500 км на схід. Перш за все це стосується поселень Мезин, Добраничівка, Межиріч, Кирилівка, Гонці, Юдинове (див. рисунок).

Поселення у с. Мезин на Десні (Коропський район Чернігівської області) та м. Рівне (Бармаки) в басейні р. Горинь об'єднує насамперед їх географічне розташування біля самої південної межі перигляціального лісостепу, яка встановилася в максимальну стадію валдайського зледеніння. У Мезині, як і в Рівному, виявлено шматочки бурштину та велику кількість крем'яних знарядь, які виготовлялися з крейдяного якісного кременю. Нуклеусів у Мезині 0,5% від усіх крем'яних виробів, в Бармаках — 0,8%; кількість знарядь з кременю у Мезині — 3,9%, у Рівному — 4,8% (дані по Рівненській стоянці уточнюються по теперішній час). Для Мезинських і Рівненських поселень типові ріжучі вістря зі скошеним ретушшю краєм (у Мезині вони становлять 9,4% від усіх знарядь; в Рівному — 11,9%). І. Г. Шовкопляс ці знаряддя вважав специфічними для стоянок мадленського часу Середньодніпровського басейну. Зближує матеріали розглянутих поселень наявність пластин з притупленим ретушшю краєм, а також крем'яні рубаючі знаряддя [1, 4]. Великий інтерес становлять мушлі морських молюсків зі слідами обробки, що у великій кількості знайдені на території поселень.

На думку В. К. П'ясецького, "...прослеживается значительное сходство кремневого инвентаря поселений Ровно (Бармаки) и Мезина, а иногда и почти полное тождество в наборе орудий... Поселение Бармаки, возможно, несколько более позднее, чем Мезин, так как в Бармаках не найдены пластины с подтеской, известные в очень небольшом количестве в Мезине" [1, с. 161].

З наведеного матеріалу випливає, що Мезин і Рівне (Бармаки) відносяться до однієї Середньодніпровської культурної області.

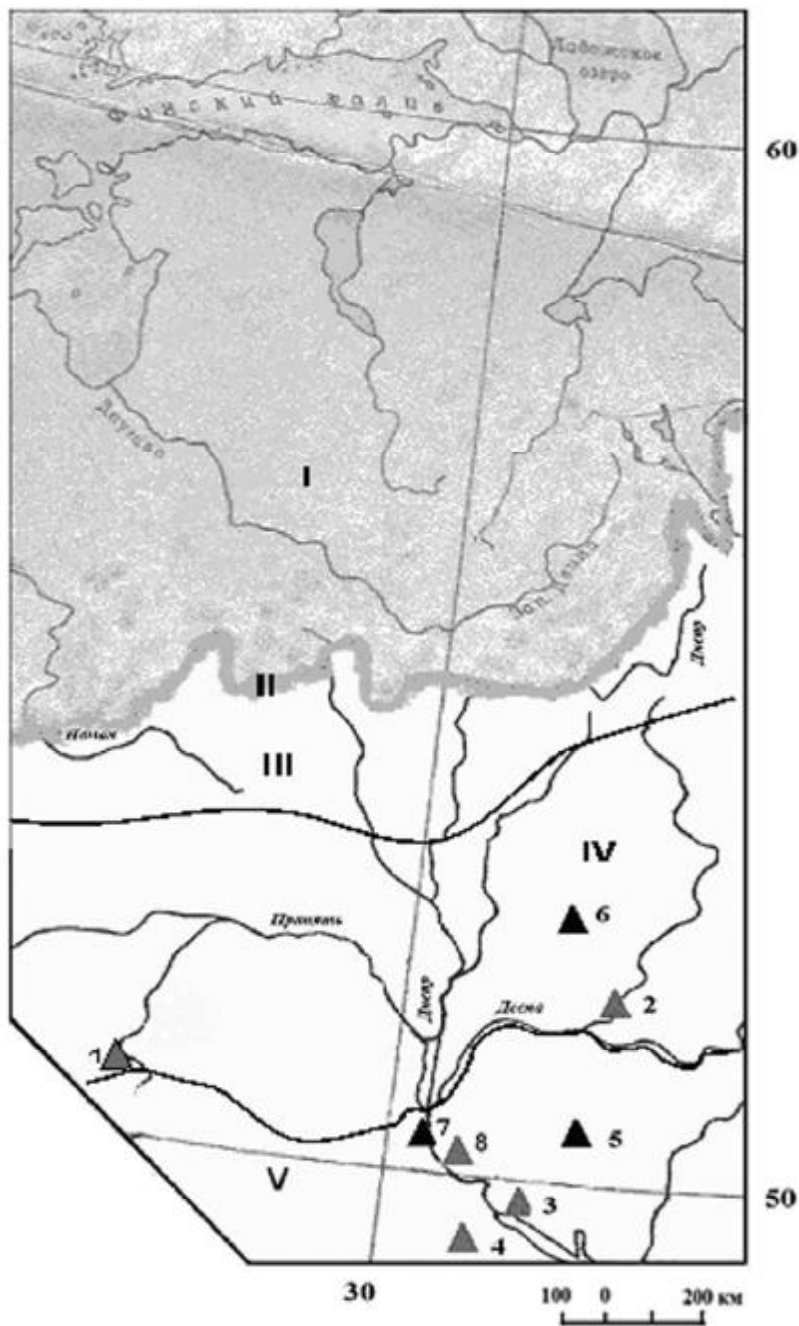

Схема розташування пізньопалеолітичних "бурштинових" поселень у валдайську льодовикову епоху (з урахуванням картографічних матеріалів атласу-монографії [7])

1 — Рівне (Бармаки); 2 — Мезин; 3 — Добранічівка; 4 — Межиріччя та поселення, наближені до них за рядом ознак; 5 — Гонці; 6 — Юдинове; 7 — Кирилівка (Київ); 8 — Семенівка; I — льодовиковий покрив; II — межа найбільшого розповсюдження валдайського зледеніння; III — рівнина з перигляціально-тундровим типом рослинності (поєднання тундрових та степових угруповань з березовим та сосновим рідколіссям); IV — перигляціально-степова рівнина (перигляціальний лісостеп); лучні степи з сосновими, мадриновими та березовими лісами; V — перигляціальний степ; VI — пізньопалеолітичні пам'ятки (а — із знахідками бурштину);

Однак останнє поселення територіально розташоване на значній відстані на захід (більш ніж на 500 км) від основних однокультурних зупинок і поселень Середньодніпровського басейну. Це дозволяє припустити, що відбувалося переселення якоїсь групи людей на захід у пошуках кращих угідь для полювання на мамонтів. Цей висновок узгоджується з встановленими наукою фактами, згідно з якими в пізньому плейстоцені (пізньому палеоліті) відбувалося найбільш активне розширення площі освоєння Європи первісними людьми на північ до 50-ї паралелі з максимальним наближенням до краю валдайського льодовика. Свідченням тому є і виявлені сліди унікальних споруд (жител з кісток мамонтів), залишених в Придніпров'ї пізньопалеолітичними мисливцями на мамонтів, які детально описані І. Г. Підолічком та І. Г. Шовкоплясом [2—4].

У господарському комплексі найбільш вивчених і добре задокументованих археологічно-палеонтологічними методами поселень, поряд з крем'яними виробами (скребки, різці, проколи, ножові пластини, крем'яні відщепи, нуклеуси тощо), що вказують на їх мадленський вік, виявлені шматки необробленого та обробленого бурштину, які не зустрічалися в палеолітичних пам'ятках більш ранніх періодів.

У геологічному відношенні ці унікальні пам'ятки природи Придніпров'я пов'язані з бузьким горизонтом пізнього плейстоцену (22—13 тис. років), представленого переважно еолово-делювіальними, делювіальними, алювіальними й алювіально-делювіальними генетичними типами відкладів.

Це палево-жовті і палеві леси і лесоподібні суглинки, у нижній частині товщі з прошарками глинистих пісків, потужністю від 4 до 18 м (еолово-делювіальні, делювіальні осадки Придніпров'я та лесових островів Полісся). Алювіальні утворення бузького горизонту складають верхню частину розрізу першої надзаплавної тераси Дніпра та його приток. Представлені дрібно-середньозернистими пісками з прошарками супісків, потужністю до 15 м. З поверхні ці піски часто перевіяні в дюни. Алювіально-делювіальні відклади приурочені до великих похованих балок та ярів. Складені переважно дрібнозернистими пісками, іноді з лінзами лесоподібних суглинків. Потужність — від 1—2 до 15 м. Широко відоме у світі Києвокирилівське ранньомадленське (пізньопалеолітичне) поселення приурочене саме до цих відкладів. Оскільки культурний шар цього поселення з житлами з кісток мамонта був відкритий і розкопаний майже століття тому — у 1893—1902 рр., коли методика розкопок була далеко від досконалості, шматочки бурштину могли виявитися непоміченими і безповоротно втраченими. Як відмічав у своїй монографії І. Г. Підоплічко, "...исследователь этого поселения В. В. Хвойко не распознал в раскрытых им скоплениях костей мамонта и сопровождавших их очажных топталищах остатков жилищ, в связи с чем и его описания раскопок не представляют возможности воссоздать полную картину Киевокирилловского поселения" [2, с. 20].

Аналіз комплексу археологічно-палеонтологічних, геохронологічних, стратиграфічних та палеогеографічних матеріалів з мадленських пізньопалеолітичних пам'яток Середнього Дніпра та правобережжя Дніпра від Києва до Волинської височини дозволяє уточнити вік цих поселень — друга половина бузького часу, 13—18 тис. років тому.

Радіовуглецеві датування кісток з поселень, які нами розглядаються, люб'язно передані археологом Д.Ю. Нужним: Межиріч — 14 450 років з можливою похибкою 90 років (житло № 1); Мезин — 14 560 років з можливою похибкою 90 років; Добраничівка — 14 350 років з можливою похибкою 90 років — це дані лабораторії Гроненгена (Бельгія). Датування Мезинського житла № 2 — 15 600 років з можливою похибкою 250 років та поселення Бармаки —

14 300 років з можливою похибкою 220 років, виконані в Інституті геохімії навколишнього середовища НАН України науковцем Н. Н. Ковалюхом.

Розглянутий проміжок часу збігається з завершальним етапом валдайського зледеніння, розпадом валдайського льодовикового покриву (останнього на Руській рівнині) і відповідає переходу пізнього палеоліту до мезоліту (епіпалеоліту) або голоцену. Початок останнього визначається 12—10 тис. років від сучасності.

До даного часу чисельність пізньопалеолітичного населення, порівняно з мустьєрським, значно зросла, про що свідчать численні пізньопалеолітичні поселення людини на Дніпрі, Десні, Придніпров'ї, Закарпатті та інших місцях. Пізньопалеолітичні люди успішно полювали на мамонтів (в похованнях переважають трупи молодих мамонтів). Винищення мамонтів було настільки інтенсивним, що в решті решт призвело до повного зникнення цієї тварини. Вже менше люди в кінці пізнього палеоліту полювали на північного оленя, песця, зайців, коней, зубра, ведмедя, вовка, вівцебика, носорога та ін. Вони добре адаптувалися до умов суворого клімату і ландшафтів, що не мають сучасних аналогів — своєрідні перигляціальні лісостепи і степи з тундровими елементами і тундрово-степовими ґрунтово-рослинними комплексами. Основна кормова база мамонтів — рясна деревина та чагарникова рослинність (дуб, верби, берези, осика, лоза, липа, в окремих місцях сосна та ялина), поширені по долинах річок. Гарантування продовження життя та харчування для людини того часу — це ті місця, де була достатня кількість мамонтів ("живих комор м'яса"). З виснаженням "м'ясних запасів" стародавні люди залишали свої стоянки та пересувалися по слідах мігруючого стада мамонтів і великих копитних, долаючи довгі відстані. Ці люди були не тільки чудовими мисливцями і будівельниками унікальних споруд з кісток мамонтів, вони ще й вміли прикрашати себе і свій побут виробами з кісток тварин, каменю, черепашок викопних молюсків і бурштину. Останній особливо приваблював їх своїм яскравим забарвленням, легкістю, дивною теплотою, здатністю притягувати легкі предмети при терті. Бурштин використовувався ними і як амулет, що володіє магични-

ми властивостями для всіляких заклинань, можливо лікування хвороб.

На підставі викладеного можна стверджувати, що пізньопалеолітичні первісні мисливці на мамонтів на території Придніпров'я та Волині 18—13 тис. років від сучасності і є перші в Європі збирачі місцевого бурштину-сукциніту, що використовували його для задоволення своїх потреб. У цей час прибалтійські родовища і прояви бурштину-сукциніту були поховані під товстим шаром льоду і були недоступними для людини (див. рисунок).

Опубліковані в літературі [8] знахідки необроблених шматків бурштину в печерних стоянках первісної людини, розташованих на значній відстані від балтійських родовищ в районах Грот д'Оренсан (Верхні Піренеї), Юденес (Австрія), Костелік і Зітмі (Моравія), Чіокловіна (Румунія), можливо печера Гоф (Англія), на думку автора, не є бурштином-сукцинітом, а належать, найімовірніше, до викопних смол з лігнітів і буро-вугільних пластів прилеглих районів.

Пізньопалеолітичні поселення Рівного (Бармаки) та унікальні житла з кісток мамонтів Мезин, Добранічівка, Межиріч, в господарському комплексі яких, поряд з крем'яними артефактами, виявлені шматки бурштину-сукциніту, не мають аналогів ні в Західній, ні в Східній Європі. Вони є реаль-

ними доказами того, коли і де людина вперше виділила бурштин із безлічі більш цінних самоцвітів.

1. *Пясецкий В. К.* Начало раскопок позднепалеолитического поселения Ровно (Бармаки) // *Рос. археология.* — 1997. — № 1. — С. 151—162.
2. *Пидопличко И. Г.* Позднепалеолитические жилища из костей мамонта на Украине. — Киев, 1969. — 163 с.
3. *Пидопличко И. Г.* Межиричские жилища из костей мамонта. — Киев: Наук. думка, 1976. — 239 с.
4. *Шовкопляс И. Г.* Мезинская стоянка. — Киев, 1965. — 327 с.
5. *Мацуй В. М., Епатко Ю. М.* Алатырь — камень-янтарь. — Киев: Дажбог, 2006. — 116 с.
6. *Мацуй В. М.* Янтарь в древнейших поселениях человека на территории Украины // *Эволюция органического світу як підґрунтя для вирішення проблем стратиграфії.* — К., 2002. — С. 101—104.
7. *Палеогеография Европы за последние сто тысяч лет: (Атлас-монография).* — М.: Наука, 1982. — 156 с.; 14 карт.
8. *Фракей Э.* Янтарь / Пер. с англ. — М.: Мир, 1990. — 198 с.

Ін-т геол. наук НАН України,
Київ
E-mail: Efimenko_Vlad@mail.ru

Стаття надійшла
21.12.09